

Barbara Olszek

BAZAROW DYMITRA PISARIEWA.
OD NIHILIZMU DO POZYTYWIZMU

Sprawa pozytywizmu wciąż budzi dyskusje. Szczególnie niejasne jest jego miejsce i rola w rosyjskiej myśli i krytyce literackiej. Radzieccy badacze problemu zwracają uwagę na trudności z identyfikacją pojęcia "pozytywizm"¹. Zauważają, że w koncepcjach dziewiętnastowiecznych zmieniał on swą treść w zależności od programu ugrupowania, które go interpretowało i próbowało zaadoptować do własnych teorii. Współczesna badaczka - Nina Utkina - wskazuje na nieostrość granic między filozofią pozytywizmu a ideologią dojrzałego kapitalizmu i stanem umysłów społeczeństwa kapitalistycznego². W swych rozważaniach opiera się na rozumieniu pozytywizmu jako całokształtu poglądów Augusta Comte'a, Johna Stuarta Milla i Herberta Spencera, ze szczególnym uwzględnieniem systemu filozoficznego A. Comte'a. Paweł Szkurinow w obszernej monografii "Pozytywizm w Rosji XIX w." rozpatruje pozytywizm w wąskim znaczeniu jako całokształt poglądów A. Comte'a i jego kontynuatorów oraz w szerokim - jako cały kierunek burżuazyjnej filozofii łącznie z empiriokrytycyzmem.

---

¹ N. F. Utkina, *Positiwizm, antropologiczny materializm i nauka w Rosji*, Moskwa 1975, s. 7, I. S. Kon, *Positiwizm i socjologia*, Leningrad 1964, s. 4, P. S. Szkurinow, *Positiwizm w Rosji XIX w.*, Moskwa 1980, I. S. Narakij, *Ocienki po istorii nieopozitiwizm*, Moskwa 1960, s. 82-83.

² Patrz: Utkina, *op. cit.*, s. 13.

Nic więc dziwnego, że w pracach szczegółowych, poświęconych miejscu pozytywizmu w systemach światopoglądowych niektórych myślicieli rosyjskich, punktem odniesienia stały się doktryny klasyków pozytywizmu zachodnioeuropejskiego, zaś za wyróżniki filozofii pozytywnej uchodziły: fenomenalizm, indywidualizm i scjentyzm. Wiele miejsca zajmują w nich poglądy społeczne pozytywistów, szczególnie comte'owska socjologia, a zwłaszcza ten element jego koncepcji, w którym naukę uważał on za instrument zmian społecznych i przeciwstawiał ją rewolucyjnej walce mas. Nadzieje pozytywistów na postęp techniczny i industrializację, jako czynniki gwarantujące pozytywne przeobrażenia społeczne, zyskały wśród współczesnych badaczy radzieckich opinię negatywnej dominanty i, jak się wydaje, zaważyły na ocenie pozytywizmu w ogóle. Jedynie scjentyzm będący faktorem sprzyjającym rozwojowi nauk oraz fenomenalizm stymulujący poznanie przyrody zostały przez nich zaaprobowane.

W nauce polskiej przy całej odmienności problemu pozytywizmu istnieje jeszcze inne rozumienie jego treści, które może być przydatne do rozważań nad pozytywizmem w Rosji. Władysław Tatarkiewicz wśród różnych odmian pozytywizmu wyróżnia pozytywizm popularny, reprezentowany przez J. S. Milla, H. Spencera i K. Darwina. "Ich pozytywizm, będący raczej ogólną postawą umysłów, dumnych ze swej trzeźwości i przytomności, niż określonym poglądem filozoficznym, opanował umysłowość Europy II połowy XIX wieku, stał się jej postawą najtypowszą, cechował nie tyle filozofów ile szerokie koła inteligencji, literatów i działaczy"³.

Również Barbara Skarga traktuje pozytywizm jako "prąd kulturowy, który w II połowie XIX wieku przenikał do wielu dziedzin życia i twórczości, znajdując swój wyraz nie tylko w filozofii, lecz również w literaturze, historiografii, a także w koncepcjach polityczno-społecznych"⁴.

³ W. T a t a r k i e w i c z, *Pozytywizm*, [w:] *Świat i życie*, Warszawa 1954, t. 4, s. 363.

⁴ B. S k a r g a, *Porządek świata i porządek wiedzy. Ze studiów nad filozofią polską epoki pozytywizmu*, [w:] *Z historii filozofii pozytywistycznej w Polsce. Ciągłość i przemiany*, Wrocław 1972, s. 17.

Tak rozumiany pozytywizm nie zyskał do tej pory zainteresowania autorów radzieckich. Tymczasem prześledzenie odbicia idei filozofii pozytywistycznej w kulturze, umysłowości i działalności twórczej oraz postawach inteligencji rosyjskiej w dziewiętnastym wieku wydaje się być koniecznością.

Przypomnijmy, że recepcja zachodnioeuropejskiej filozofii pozytywistycznej w Rosji przebiegała niemalże równocześnie z pojawieniem się we Francji "Systemu filozofii pozytywnej" A. Comte'a. Wielu rosyjskich pisarzy i krytyków podróżowało po Europie i na bieżąco zapoznawało się z nowinkami życia umysłowego na Zachodzie. Nikołaj Ogariow zamierza jesienią 1845 r. w Paryżu czytać Comte'a. Z pracami pozytywistów zapoznaje się Aleksander Hercoen. Wykładów francuskiego filozofa w College de France słucha w 1846 r. Walerian Majkow. Pozytywistyczne idee znalazły odbicie w publikacjach Włodzimierza Milutina, listach Wissariona Bielińskiego i Wasylego Botkina. Tłumaczenie prac Emila Littrégo pojawiło się w piśmie "Sowriemiennik" już w 1847 r., zaś książkowe wydanie Henry Buckle'a i J. S. Milla w latach sześćdziesiątych. Michał Sałtykow-Szczedrin wspomina, że jego pokolenie fizycznie żyło w Rosji, duchowo zaś we Francji. Sprzyjało to niewątpliwie szerzeniu idei filozofii pozytywistycznej w Rosji, stwarzało warunki do kształtowania nowego typu myślenia, który najogólniej mówiąc, sprowadzał się do wiary w nieograniczone możliwości nauki i postępu technicznego dla osiągnięcia dobrobytu i postępu społecznego, przejawiał się w praktycyzmie i liberalizmie. Szczególnie reprezentatywna dla podobnego myślenia jest, naszym zdaniem, publicystyka Dymitra Pisariewa i jego współpracowników z czasopisma "Russkoje Słowo" - Grigorija Błagosławietłowa, Warfołomieja Zajcewa, Nikołaja Sokołowa.

O stosunku Pisariewa do pozytywizmu Nina Utkina pisze: "Pozytywizm w Rosji mógł zyskać zwolennika i znakomitego popularyzatora w osobie Pisariewa. [...] W stylu jego myślenia liczne elementy nie pokrywały się z charakterystycznymi wyróżnikami pozytywizmu, chociaż pewne paralele jego poglądów z pozytywizmem nasuwają się same przez się"⁵. W swych rozważa-

⁵ U t k i n a, *op. cit.*, s. 75.

niach pod pojęciem pozytywizmu rozumie ona jedynie doktrynę A. Comte'a. Podobnie pojmuje pozytywizm Leonid Płotkin, autor obszernej monografii, poświęconej spuściznie Pisariewa. Opierając się na analizie artykułu "Historyczne idee A. Comte'a" ("Istoriczeskije idiei O. Konta") odrzuca myśl o ewolucji poglądów krytyka w stronę pozytywizmu, chociaż przyznaje, że na kształtowanie poglądów krytyka mógł mieć wpływ Walerian Majkow, który "mglistym teoriom" idealizmu przeciwstawiał pozytywistyczne przekonania, a w sprawach estetyki był zwolennikiem utylitarnych zasad⁶. Bardzo powierzchownie traktuje związek Pisariewa z pozytywizmem Paweł Szkurinow. On również bierze pod uwagę jedynie wspomniany wyżej artykuł "Historyczne idee A. Comte'a". Tymczasem lektura innych prac tego krytyka dostarcza znacznie więcej materiału, świadczącego o zaadoptowaniu przez niego licznych haseł pozytywistycznych przy założeniu wszakże, że rozumie się pod nimi sposób myślenia ukształtowany pod wpływem filozofii pozytywistycznej i popularny wśród ówczesnej wykształconej młodzieży. Znalazł on, między innymi, odbicie w interpretacjach współczesnej literatury, a szczególnie w poszukiwaniach pozytywnego bohatera - typowego reprezentanta młodego pokolenia. Prezentuje w nich krytyk całkiem odmienne kryteria oceny, preferuje inny niż jego poprzednicy system wartości.

Już w pierwszym artykule "»Obłomow« . Powieść I. A. Gonczarowa" (1859) Pisariew na pierwszym miejscu stawia aktywność, rzeczowość, zmysł praktyczny i wiedzę. Wrodzona apatia i naiwność dyskredytują Obłomowa, zaś wykrystalizowane poglądy, krytyczny stosunek do ludzi i życia, wiara w prawdę i dobro, zmysł praktyczny i solidna wiedza wyróżniają Andrieja Szołca. Krytyk uważa go za Europejczyka, co stanowi w jego ocenie cechę dodatnią i sądzi, że jest on współczesnym typem rosyjskim, posiadającym wszelkie dane, aby stać się bohaterem przyszłości. Jednakże w napisanym dwa lata później artykule "Pisziemskij, Turgieniew i Gonczarow" (1861) Pisariew zarzuca powieści brak rosyjskości, wyrażający się w występowaniu tylko

⁶ L. A. P ł o t k i n, D. I. P i s a r i e w, *Żyśń i dziejatelnost'*, [w:] *O ruskój literaturie*, Leningrad 1986, s. 168.

zewnątrznych rekwizytów, ubolewa, że jedyna pozytywna postać - Sztolc - nie jest Rosjaninem, lecz ma niemieckie pochodzenie. Krytyczne akcenty wobec Sztolca nasila się w kolejnym artykule - "Romans prowincjonalnej gąski" (1865) ("Roman kisiężnoji diewuszki"), w którym został on nazwany "drewnianą figurą" okazującą nadmierne samozadowolenie, zaś Gonczarow zaatakowany za bezkrytyczny zachwyt wobec swego bohatera. Wydaje się, że już wówczas postać Sztolca przesłonił krytykowi bohater powieści Iwana Turgieniewa - Jewgienij Bazarow.

We wszystkich artykułach Pisariewa, omawiających powieść "Obłomow", centralne miejsce zajmuje postać Andrieja Sztolca. Świadczy to o przesunięciu punktu ciężkości z tytułowej postaci na przedsiębiorczego i energicznego działacza i zmianie sensu utworu. Wydaje się, że nad odczytaniem powieści Gonczarowa zaciążyła interpretacja Nikołaja Dobrolubowa. Przypomnijmy, że w artykule "Co to jest obłomowszczyzna?" (1859) koncentruje się on przede wszystkim na tytułowym bohaterze, nazywa go współczesnym typem rosyjskim, chociaż jednocześnie określa mianem zbędnego człowieka, kładzie nacisk na wpływ życia rosyjskiego na kształtowanie jego osobowości. Sztolc w ujęciu Dobrolubowa nie wytrzymuje konfrontacji z Olgą Ilińską. Krytyk przepowiada jego rychłą "detronizację" w oczach bohaterki. W naświetleniu Pisariewa właśnie Sztolc jest nauczycielem Olgi, jemu przede wszystkim zawdzięcza ona swą życiową edukację i wyższość w stosunku do innych dziewcząt swego pokolenia.

W omawianych artykułach zarysowuje się postulowany przez realną krytykę problem aktualizacji utworu literackiego. W odniesieniu do powieści Gonczarowa wyraża się on w poszukiwaniu bohatera - współczesnego typu, będącego nosicielem cech, wyrazicielem dążeń i pragnień młodego pokolenia, odpowiadającego społecznym oczekiwaniom.

Lata 1861-1865 są okresem szczególnej aktywności publicystycznej Pisariewa. Powstaje wówczas cykl artykułów o Turgieniewie, skierowane pod adresem Sałtykowa-Szczedrina "Kwiatki niewinnego humoru" (1864) ("Cwiety niewinnogo jumora"), "Chybienia niedojrzałej myśli" (1864) ("Promachi niezriełoj myśli"), wreszcie swoiste credo światopoglądowe - rozprawa

"Realisici" (1864) ("Riealisty") i "Zobaczymy" (1865) ("Posmotrim"). Wyraża w nich krytyk swe zapatrywania na temat współczesnego bohatera, wypowiada się na temat bieżących zagadnień życia rosyjskiego. Można nawet powiedzieć, że konsekwentnie lansuje on własny model pozytywnego bohatera jedynie wspierając się argumentacją zaczerpniętą ze znanych utworów literackich. Jednakże formowanie ostatecznej koncepcji sięga do pierwszych analiz dokonywanych dla pisma "Rasswiet", jak chociażby omawiany wyżej artykuł "Obłomow", w którym krytyk z uznaniem wypowiedział się o Andrieju Szołcu.

Począwszy od publikacji "Bazarow" («"Otcy i dieti"«. Roman I. S. Turgieniewa" - 1862) jego miejsce zajmie Jewgienij Bazarow. Poglądy krytyka na tę postać ulegały pewnej ewolucji. W swej pierwszej chronologicznie wypowiedzi akcentuje on wyemancypowanie i nihilizm bohatera. Publicysta twierdzi, że zasłużył on na miano nihilisty przede wszystkim dzięki kategoryczności wygłaszanych sądów. Warto dodać, że sam Pisariew w artykule pt. "Scnolastyka XIX wieku" (1861) ("Schołastika XIX wieka") wypowiadał się jeszcze bardziej stanowczo i uważany był w opinii współczesnych za nihilistę. Jednakże w opinii Pisariewa nihilizm stanowi tylko zewnętrzną formę poglądów Bazarowa, zaś zasadnicza treść jego światopoglądu ma charakter pozytywny. Negacja Bazarowa odnosi się przede wszystkim do wartości prezentowanych przez pokolenie ojców, jest więc zwykłą opozycją pokoleniową. Spoza niej wyłania się obraz młodego człowieka - absolwenta uniwersytetu, empiryka uznającego doświadczenie za jedyne wiarygodne źródło poznania. Wybór lektury przeznaczonej dla ponownego "wychowania" Nikołaja Kirsanowa oraz wygłaszanie deklaracji, że np. uczucia są rezultatem działalności systemu nerwowego świadczą, zdaniem Pisariewa, że Bazarow jest wyznawcą wulgarnego materializmu. Poza tym krytyk ekspozuje zawód bohatera i upodobanie, z jakim oddaje się on pracy badawczej, podkreśla jego rzeczowość i praktyczne podejście do życia. Innymi słowy, Bazarow jest dla Pisariewa utylitarystą i rozumnym egoistą. Publicysta zwraca uwagę na siłę oddziaływania Bazarowa na innych młodych ludzi - Arkadija Kirsanowa, jak również prowincjonalnego nihilistę Sitnikowa i emancypantkę Kukszynę, którzy gotowi są go naśladować.

Pisariew zauważa, że zespół poglądów prezentowanych przez Bazarowa odpowiada zapotrzebowaniu młodego pokolenia. Mówi nawet o zjawisku "bazarowszczyzny", które jest, jego zdaniem, cechą współczesności. "Jeśli bazarowszczyzna jest chorobą, to jest to choroba naszych czasów i trzeba ją przeżyć bez względu na wszelkie półśrodki i amputacje, odnoście się do bazarowszczyzny tak, jak wam się podoba, ale zatrzymać jej nie zatrzymacie" twierdzi autor "Scholaastyki XIX wieku"⁷. W późniejszych analizach powieści Turgieniewa Pisariew podkreśla przyrodniczy charakter światopoglądu głównego bohatera, jego hołdowanie nauce, utylitaryzm. Stanowią one w jego ujęciu atrybuty nowoczesności, składają się na zrab pozytywnego programu, który najpełniej wyłożył krytyk w rozprawie "Realisści".

Bazarow - prarealista stał się dla Pisariewa, jak słusznie zauważył publicysta "Sowriemiennika" Maksym Antonowicz, miarą postępowości innych bohaterów. Autor "Realistów" konsekwentnie przeciwstawia go innym postaciom literackim, głównie Katierinie Kabanowej, uważanej przez Nikołaja Dobrolubowa, Wasylego Botkina, Afanasija Fota za bohaterkę przyszłości. Tymczasem Pisariew umniejsza znaczenie buntu Katieriny, zdecydowanie odrzuca interpretację autora "Promienia światła w królestwie ciemności", wypowiada się krytycznie o poziomie umysłowym bohaterki "Burzy" Ostrowskiego. W artykule "Motywy dramatu rosyjskiego" (1864) ("Motiwy russkoj dramy") wyraża swój pogląd na temat sił stanowiących dźwignię postępu. Opierając się na wypowiedzi angielskiego socjologa kultury Henry Buckle'a, iż "im więcej realnej wiedzy, tym większy jest postęp" uznaje Pisariew kryteria rozumu za wyższe od kryteriów moralnych. Jego zdaniem, na uznanie zasługuje jedynie jednostka posiadająca silny, rozwinięty umysł, potrafiąca przekształcić otaczającą rzeczywistość w taki sposób, aby stworzyć sprzyjające warunki dla własnego rozwoju, aczkolwiek w imię pożytku społecznego. Wynika stąd, że Pisariew kładzie nacisk na wiedzę będącą nieodzownym warunkiem przemian, preferuje mo-

⁷ D. I. P i s a r i e w, *Soczinienija*, t. II, Moskwa 1955, s. 11, tłum. moje - B. O. W dalszym ciągu wszystkie cytaty z pism Pisariewa podajemy wg niniejszego wydania, zaznaczając w tekście rzymską cyfrą tom, arabską stronicę.

del bohatera - rozumnego egoisty. Jego odpowiedź na pytanie, "[...] który z naszych [tj. Piętariewa i Dobrolubowa - B.O.] ulubieńców, Katierina czy Bazarow posiadają niezbędne cechy dla rozwiązania zadań społecznych postawionych przed narodem rosyjskim przez wielowiekową historię" (III, 160) jest jednoznaczny. Oczywiście jest to Bazarow. Silnych charakterów, za jaki uważa Dobrolubow Katiorinę Kabanową, było w Rosji, zdaniem Piętariewa, pod dostatkiem, natomiast wiedzy i technicznych umiejętności zawsze brakowało.

W obronie oceny danej Katierinie przez Dobrolubowa wystąpił jego następca w piśmie "Sowriemiennik", Maksym Antonowicz. Zauważa on z ironią, iż Piętariew nie mógł zaakcentować Katieriny, ponieważ nie czytała ona Buckle'a i nie znała elektryczności⁸. Z reakcji Antonowicza wynika, że nie podzielał on zdania Piętariewa na temat znaczenia wiedzy dla zmian społecznych w Rosji. W ślad za Dobrolubowem opowiada się za koncepcją buntu mas ludowych, zaś Piętariew możliwość przemian upatruje w rozwoju nauki, szczególnie przyrodoznawstwa, szerzeniu oświaty, aktywizacji całego społeczeństwa.

Różnice w zapatrywaniu przedstawicieli postępowych czasopism - "Sowriemiennik" i "Russkoje Słowo" na postać Bazarowa dały reakcyjnej prasie okazję do mówienia o "rozłamie w obozie nihilistów"⁹.

Przedstawiciele redakcji "Sowriemiennika" - Antonowicz i Sałtykow-Szczedrin - uważali Bazarowa za karykaturę Dobrolubowa, a samą powieść za paszkwil na młode pokolenie. Przyrodniczy światopogląd tej postaci był obcy dla Sałtykowa-Szczedrina. Propagowanie wśród młodego pokolenia bohaterów, którzy znaleźli swe powołanie nie w działalności politycznej, lecz skromnej pracy naukowej, zresztą potraktowanej przez Piętariewa w artykule "Bazarow", jako zajęcie przejściowe, nie znalazły zrozumienia autora "Historii pewnego miasta".

Piętariew i jego współpracownik z pisma "Russkoje Słowo" - W. Zajcew - nie tylko odrzucają myśl, że Bazarow mógłby być

⁸ M. A. Antonowicz, *Łże-realisty. Po powodu Russkogo Słowa*, "Sowriemiennik" 1865, nr 7, s. 62.

⁹ O polemice tej patrz: J. Sorokin, przypisy do: D. I. Piętariew, *Soczińskaja*, t. III, Moskwa 1955, s. 554-559.

karykaturą młodego pokolenia, ale wręcz wskazują go jako wzór do naśladowania. W artykule "Zobaczmy" Pisariew raz jeszcze podkreśla swą aprobatę i sympatię dla Bazarowa oraz swoje zasługi w przybliżeniu tej postaci młodzieży. "»Russkoje Słowo« objaśniło młodym ludziom, że w rażących cechach fizjonomii Bazarowa nie ma nic strasznego, występnego i karygodnego" [III, 441].

Zaprezentowane stanowiska obu pism w sprawie interpretacji postaci Bazarowa są diametralnie różne. Świadczy to, że obraz rosyjskiej prasy postępowej lat sześćdziesiątych nie jest tak jednolity, jak to niejednokrotnie naświetlają badacze przedmiotu. "Rosskoje Słowo" przełamywało opinię społeczną na temat nihilistów sugerując, że tylko zewnętrzna forma ich deklaracji jest nihilistyczna, natomiast właściwy program ma charakter pozytywny.

Dla wyjaśnienia słuszności stanowisk w sporze o Bazarowa przytoczmy jeszcze inne opinie na ten temat.

Nikołaj Strachow, współpracownik braci Dostojewskich z pisma "Epocha", nie podzielał opinii Antonowicza, że powieść "Ojcowie i dzieci" jest polemiką z "Sowriemiennikiem". Uważa on, że Bazarow jest wyrazicielem programu głoszonego zarówno przez "Russkoje Słowo", jak i "Sowriemiennik". Turgieniew "[...] dał ciało i krew temu, co już istniało w postaci myśli i przekonań"¹⁰. Jednocześnie zwraca on uwagę, że negacja Bazarowa jest pozorna. Według Strachowa ortodoksyjny nihilista powinien wszystko negować. Za nihilistów uważa on członków grupy tzw. swistunów, do których zalicza Nikołaja Dobrolubowa, Nikołaja Niekrasowa, Grigorija Jelisiejewa i Iwana Panajewa. Tymczasem Bazarow nie odrzuca sztuki, tylko znając jej siłę, boi się jej ulec. Nie neguje on również konkretnej wiedzy, a jedynie naukę w ogóle, tj. filozofię. Przy tym Strachow przewiduje, że straci ona swój prestiż na rzecz nauk przyrodniczych, ponieważ cechą współczesności jest jego zdaniem dążenie do konkretności w dziedzinie wiedzy. Zastrzeżenia Strachowa w pewnym sensie zbieżne są z argumentacją Pisarie-

¹⁰ N. N. S t r a c h o w, *Is istorii litieraturnogo nigilizma 1861-1866*, SPb 1890, s. 6.

wa. Wskazuje on, że Bazarow był nosicielem najnowszych pozytywnych idei, które dopiero kiełkowały w społeczeństwie.

Za słuszością interpretacji Pisariewa przemawia również popularność, jaką cieszyła się postać Bazarowa w środowisku rosyjskich przyrodnawców, przede wszystkim zaś uznanie ze strony Iwana Sieczenowa i Klimienta Timiriaziewa. Zdaniem Timiriaziewa, osiągnięcia nauk przyrodniczych i ich wpływ na świadomość społeczną nie mogły ująć uwadze tak wielkiego i wrażliwego artysty, jakim był Iwan Turgieniew. W Bazarowie znalazły wcielenie najlepsze zbiorowe cechy "pozytywnej heroicznej figury" tych czasów, wyróżniającej się "na bezbarwnym tle rosyjskich literackich typów, tego nieskończonego wachlarza mazgajów i utracjuszy". Obraz Bazarowa łączy Timiriaziew z osobą Sieczenowa - wybitnego fizjologa, profesora Akademii Medycyko-Chirurgicznej w Petersburgu¹¹. Z przytoczonej wyżej wypowiedzi wynika, że w świadomości społecznej Bazarow nie kojarzył się z typem nihilisty, lecz bliski był środowisku młodzieży zajmującej się działalnością naukową w dziedzinie przyrodnawstwa.

Zaprezentowane opinie przemawiają za przyrodniczym charakterem światopoglądu Bazarowa. Konsekwentnie eksponowany przez Pisariewa empiryzm, wiedza, praktycyzm i postępowość bohatera Turgieniewa obrazują drogę krytyka do stworzenia zwartej koncepcji człowieka nowego typu - realisty, modelowej postaci, która mogłaby posłużyć młodzieży do naśladowania.

Nakreślony w rozprawie "Realisści" portret realisty składa się z kilku istotnych, ogólnie akceptowanych w środowiskach studenckich i gimnazjalnych elementów, a mianowicie: uznania wartości przyrodnawstwa dla współczesności, przeświadczenia o możliwościach nauki, a szczególnie nauk doświadczalnych, wiary w postęp techniczny i jego znaczenie dla postępu społecznego, postulatu mobilizacji sił umysłowych całego społeczeństwa, szacunku dla pracy, łączenia osobistych interesów z pożytkiem dla ogółu.

Pisariew poszukuje sił zdolnych dźwignąć Rosję z zacołania cywilizacyjnego. Krytycznie odnosi się do romantyków - "ro-

¹¹ K. A. Timiriaziew, *Soczinienija*, t. VIII, Moskwa, s. 168.

syjskich Pieczorinów", którzy fascynując się poezją i estetyką nie przywiązywali wagi do działalności umysłowej. "Idee Bielińskiego, stwierdza publicysta, były postępowe dla jego czasów, co nie oznacza, że inne idee nie przyniosłyby większego pożytku". I dalej: "Gdyby Bieliński był naturalistą, a nie estetykiem i heglistą, przyniosłoby dziesięć razy więcej korzyści. Przygotowałby grunt i ja nie musiałbym [...] pisać w 1864 roku niniejszych słów" [III, 35]. Można się domyślać, że tym wymarzoną naturalistą był dla Pisariewa Jewgienij Bazarow.

Publicystę niepokoi fakt, że w czasach imponujących odkryć naukowych społeczeństwo wykazuje żenujące niezrozumienie znaczenia wiedzy. Znajduje się ono w stanie uśpienia umysłowego. Szczególnie niekorzystnym zjawiskiem są zaniedbania w rozwoju nauki, przede wszystkim niski poziom badań fizycznych, chemicznych i fizjologicznych. Za godnych konfrontacji z europejskimi uczonymi - Justusem von Liebigiem, Claude Bernardem, Karolem Darwinem i Henry Buckle'm uważa Pisariew jedynie Mikołaja Gogola, Wissariona Bielińskiego, Nikołaja Dobrolubowa, Siergieja Solowiowa, Izmaïła Srezniewskiego, Osipa Bodjańskiego i Fiodora Busłajewa. Autor "Realistów" sądzi, iż należy popularyzować te nauki, które dają pogląd na przyrodę, człowieka, społeczeństwo, a więc: astronomię, fizykę, chemię, fizjologię, botanikę, zoologię, geografę, geologię. Obowiązek rozpowszechniania tych dyscyplin w społeczeństwie nakłada Pisariew na realistów. W swej rozprawie przypomina ten fragment powieści "Ojcowie i dzieci", w którym Bazarow podsuwa Nikołajowi Pietrowiczowi Kirsanowowi lekturę Buchnera, zaś w artykule "Kwiatki niewinnego humoru" próbuje pozyskać dla popularyzacji przyrodoznawstwa Sałtykowa-Szczedrına. Oddziaływanie nauki powinno, zdaniem publicysty, ogarnąć całe społeczeństwo "Dokąd nauka nie przestanie być strawą dla panów i nie stanie się chlebem powszednim dla każdego człowieka, dokąd nie przeniknie ona do głowy rzemieślnika, fabrycznego robotnika, prostego chłopca, dotąd bieda i niemoralność mas pracujących będą wzrastać bez względu na kazania moralistów, jałmużny, filantropów, wykłady ekonomistów, teorie socjalistów" [III, 122].

Jednakże, potrzebny jest bodziec, aby lud pragnął się

kształcić, aby nastąpiło ożywienie umysłowe. Pisariew odrzuca proponowane koncepcje oświaty ludowej, która w jego przekonaniu, przekształca naukę w martwy przedmiot. Uważa on, że ożywienie umysłowe powinno dokonać się za sprawą realistów, poprzez ich osobisty przykład i działalność w swoim środowisku. Należy więc, sądzi krytyk, dążyć do zwiększenia liczby myślących realistów wśród warstw wykształconych, słowem, kształcić jednostki typu Bazarowa. Realizacja tego zadania jest, zdaniem publicysty, warunkiem postępu społecznego, wzrostu poziomu życia materialnego społeczeństwa. Poglądy Pisariewa na znaczenie nauki i oświaty w życiu społecznym bliskie są koncepcjom A. Comte'a. Nie jest to jeszcze naturalizm w nauce, ale niewątpliwa deklaracja wiary w jej możliwości, ugruntowaniu której sprzyjała filozofia pozytywistyczna.

Istotny element teorii Pisariewa stanowi praca. Temat pracy zajmuje w socjologizującej publicystyce Pisariewa jedno z centralnych miejsc. Krytyk z uznaniem i szacunkiem odnosi się do osób utrzymujących się z własnej pracy. Za takich uważa raznoczyńców - ludzi bazarowskiego typu. Stosunek do pracy jest miernikiem wartości realisty. "Albo pracuj solidnie, albo w ogóle nie zabieraj się do pracy" [III, 37]. "Nam potrzebna jest pożyteczna praca i nic nam do płomiennych wezwań [...]" - stwierdza Pisariew [III, 38]. Publicysta szczególnie preferuje pracę twórczą, której przedmiotem jest badanie tajemnic przyrody i która przynosi pożytek jednostce i służy społeczeństwu. "My pragniemy pracować, a nie fantazjować, mówią przyrodnicy. Nasza praca polega na badaniu tych stron przyrody, które można zobaczyć, zmierzyć i wyliczyć" [III, 34]. Praca fizyczna znalazła się poza zasięgiem zainteresowań realistów, Robotnicy są, według nich, maszynami zdolnymi odczuwać jedynie zmęczenie, głód i ból. Ich praca jest nieatrakcyjna, nie może dać przyjemności, a więc robotnik, dla którego stanowi ona konieczność nie może być realistą. Pisariew przywiązuje znaczenie do osobistej satysfakcji płynącej z pracy. W jego wypowiedziach znalazły oddźwięk myśli wypowiedziane przez J. S. Milła, które mogły być znane autorowi "Szkiców z dziejów pracy" z publikacji angielskiego myśliciela, zamieszczanych w piśmie "Russkoje Słowo".

Wiele uwagi poświęca krytyk zagadnieniu motywacji do pracy. Jej podstawę stanowi dobrze pojęty interes własny z uwzględnieniem pożytku dla społeczeństwa. Tworzą one fundament kodeksu etycznego obowiązującego realistę. "Działalność realistów sprowadza się do rozumienia i ukochania ogólnej korzyści, wykorzenienia błędów, uznania wyższości potrzeb społecznych nad osobistymi [...]" pisze Pisariew w XIX rozdziale "Realistów". Koncepcja etyczna Pisariewa określana mianem teorii rozumnego egoizmu sięga swymi korzeniami do eudajmonistycznego utilitaryzmu Jeremiego Benthama.

Zasada pożyteczności dotyczy, zdaniem Pisariewa, wszystkich dziedzin działalności ludzkiej, nawet małżeństwa i rodziny. Publicysta broni Bazarowa przed zarzutami Antonowicza w sprawie stosunku do kobiet i miłości. Analizuje on rozmowy Bazarowa z Odincową na temat rodziny i zdecydowanie sprzeciwia się poglądom, że bohater odrzuca małżeństwo. Przeciwnie, możliwość oddania się na całe życie uważa on za "dostoinstwo", które nie każdemu jest dane. Również stosunek do rodziców nie potwierdza opinii o braku szacunku dla nich, a jedynie o odrębności pokoleniowej.

wiele kontrowersji wzbudził stosunek Bazarowa do sztuki. Jego poglądy zostały uznane przez Antonowicza za kompromitujące młode pokolenie, posłużyły za podstawę do nazwania bohatera "pseudorealista". Pisariew zapatruje się na to zagadnienie całkowicie odmiennie. Uważa on mianowicie, że wypowiedzi bohatera o sztuce świadczą o właściwej hierarchii spraw. Przed realistą stoją ważniejsze zadania niż zajmowanie się sztuką. Autor "Likwidacji estetyki" (1865) ("Razruszenie estetyki") w pełni akceptuje utilitarne poglądy Bazarowa. Również N. Strachow w artykule "Ojcowie i dzieci" (1862) przyczynę odrzucenia sztuki przez Bazarowa upatruje w utilitarnym stanowisku bohatera, chociaż końcowe wnioski krytyka różnią się zasadniczo od ustaleń Pisariewa. Zajęcia sztuką mogą zbyt zaabsorbować uwagę człowieka, która powinna być skierowana na pożyteczną działalność. Bazarow doskonale zdaje sobie sprawę z siły sztuki i z obawy przed jej zniewalającym wpływem neguje ją. Oznacza to, że młode pokolenie na pierwszym miejscu stawia praktyczną działalność. Tak więc, Strachow uznaje utilitaryzm za

cechę reprezentatywną dla młodego pokolenia, a Bazarowa za jego typowego przedstawiciela.

Wydaje się, że Pisariew umiętnie wykorzystał cechy tej postaci w próbie sformułowania światopoglądowego credo swojego pokolenia. Preferowany przez niego model bohatera nazwany realistą, nosi, naszym zdaniem, znamiona pozytywistyczne. Warto zauważyć, że inicjator realizmu w literaturze francuskiej - pisarz i krytyk - Jules Champfleury w rozprawie "Realizm" (1857) ("La realisme") stwierdzał, że terminem realizm krytycy skłonni są nazywać to wszystko, co wydaje się im zrywać z panującą dotąd tradycją. "Wszyscy ci, którzy reprezentują jakiegoś nowe dążenia, nazywani są realistami. Niebawem zobaczymy z pewnością lekarzy realistów, chemików realistów, fabrykantów realistów, historyków realistów"¹².

Sztandarowe hasła "Realistów" Pisariewa "miłość, wiedza i praca" odzwierciedlają ducha lat sześćdziesiątych, szczytowy moment optymizmu, którzy badacze radzieccy oceniają negatywnie jako chwilowy spadek nastrojów rewolucyjnych, a który wydaje się być rosyjskim wariantem ogólnoeuropejskiego optymizmu opartego na nadziei, że postęp cywilizacyjny, związany z szeregiem odkryć naukowych w połączeniu z wiarą w nieograniczone możliwości myśli ludzkiej, rozsądek człowieka i poczucie sprawiedliwości rozwiążą istniejące problemy społeczne. Ważną rolę w realizacji tych nadziei odegrała społecznie zaangażowana literatura. Dodatkowo znaczenie ma też krytyczna działalność Pisariewa, który eksponując pozytywny program bohatera powieści Turgeniewa "Ojcowie i dzieci" przyczynił się do zmiany nastawienia młodzieży wobec rzekomego nihilisty Bazarowa.

Na zakończenie podkreślmy, że wiele elementów tej postaci wskazuje na oddziaływanie dyrektyw filozofii pozytywistycznej.

Instytut Filologii Rosyjskiej
Uniwersytet Łódzki

¹² J. Champfleury, *La realisme*, s. 272. Cyt. za: Y. Chevreil, *Realism/Naturalism. Czy warto wznawiać spór?* [w:] *Problemy literatury polskiej okresu pozytywizmu*. Seria 3, Wrocław 1984, s. 32.

Баобара Оляшек

БАЗАРОВ ДМИТРИЯ ПИСАРЕВА. ОТ НИГИЛИЗМА К ПОЗИТИВИЗМУ

Почти во всех статьях, посвященных современной русской литературе, Писарев ищет тип положительного героя, который мог бы стать образцом для молодого поколения. Таким идеальным героем оказался для него Евгений Базаров, герой романа "Отцы и дети" И. С. Тургенева. Современная критика считала этот образ нигилистическим. Писарев высказывает мнение, что нигилизм составляет лишь внешнюю оболочку взглядов Базарова, на самом же деле мировоззрение героя имеет положительный характер. Базаров является естественником, вульгарным материалистом, сциентистом, утилитаристом и разумным эгоистом. Образ Базарова стал основой писаревской концепции реализма. Созданный им портрет реалиста носит типично базаровские черты. Многие из них перекликаются с концепциями позитивистов, которые в 60-х годах XIX в. серьезным образом влияли на формирование облика интеллигенции.